

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली
माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र
फैसला

०७०-८१-०८०८

मुद्दा: परमादेश एवं निषेधाज्ञा ।

जिल्ला सुर्खेत, साटाखानी गाउँ विकास समिति वडा नं.७ बस्ने डिल बहादुरकी
छोरी देव बहादुर कामीकी श्रीमति वर्ष ३२ की खगिसरा कामी-----१
ऐ. ऐ. बस्ने तिले कामीकी छोरी डिल बहादुर कामीकी श्रीमति वर्ष ५३ की
ललिसरम कामी-----१
ऐ.ऐ.बस्ने तिलविर पोखरेलकी छोरी डिल बहादुर कामीकी श्रीमति वर्ष ३४ की
खगिसरा कामी-----१
ऐ.ऐ.बस्ने घले सार्कीकी छोरी कर्ण बहादुर सार्कीकी श्रीमति वर्ष ४० की मनिसरा
सार्की-----१
ऐ. ऐ. बस्ने गंगा बहादुर कसेराकी छोरी दल बहादुर कसेराकी श्रीमति वर्ष ३१
की सावित्रा कसेरा-----१
ऐ.ऐ.बस्ने गंगा बहादुर नेपालीकी छोरी पदम बहादुर नेपालीकी श्रीमति वर्ष २८
की मेन कुमारी नेपाली-----१
ऐ.ऐ. बस्ने भद्र बहादुर सुनारको नाती हस्त बहादुर सुनारको छोरा वर्ष २४ को
रविलाल सुनार-----१
ऐ.ऐ.बस्ने भुवाने कसेराको नाती देवीलाल कसेराको छोरा वर्ष ४५ को हरिलाल
कसेरा-----१

ऐ.ऐ.बस्ने धन बहादुर कामीकी छोरी गंगा बहादुर कामीकी श्रीमति वर्ष ६६ की
 कौशिला कामी-----१
 ऐ. ऐ. बस्ने सहविर कामीकी छोरी पहलसिंह कामीकी श्रीमति वर्ष ३७ की गौरी
 सुनार-----१
 ऐ.ऐ. बस्ने रने दंगालीकी छोरी रविलाल कसेराकी श्रीमति वर्षा ३९ की पूर्णकला
 कसेरा-----१
 ऐ.ऐ.बस्ने ददिमले सार्कीकी नाती गोमाने सार्कीको छोरा वर्षा ३३को डीलबरे सार्की-१
 ऐ.ऐ.बस्ने जंग बहादुर कामीको नाती अगन सिंह कामीको छोरा वर्ष ५५ को
 लिल बहादुर कामी-----१
 ऐ. ऐ. बस्ने राम बहादुर दमाईको छोरी धनवीर दमाईकी श्रीमति वर्षा ४३ की
 कौशिला दमाई-----१
 ऐ.ऐ.बस्ने लाले कामीको नाती धर्मे कामीको छोरा वर्ष ५८ को मने सार्की-----१
 ऐ.ऐ.बस्ने हर्क बहादुरको नाती भद्र बहादुर सुनारको छोरा वर्ष ३८को मान
 बहादुर सुनार भोजमान चौधरी-----१
 समेतको वारेस दाङ्ग जिल्ला सोनापूर गाउ विकास समिति वडा नं.३ बस्ने वर्ष ३०
 को भोजमान चौधरी-----१ पुनरावेदक

विरुद्ध

जिल्ला वन कार्यालय, सुर्खेत-----१
 जिल्ला वन कार्यालय, सुर्खेतका जिल्ला वन अधिकृत शम्भु प्रसाद चौरसिया-----१
 इलाका वन कार्यालय, छिन्चु, सुर्खेत-----१
 इलाका वन कार्यालय, छिन्चु, सुर्खेतका सहायक वन अधिकृत प्रकाश थापा-----१
 साटाखानी रेञ्जपोष्टको कार्यालय, साटाखानी, बडीपाटी, सुर्खेत-----१
 साटाखानी रेञ्जपोष्टको कार्यालय, साटाखानी, बडीपाटी, सुर्खेतका रेञ्जर घनश्याम
 चपाई -----१

खाँडादेवी वन उपभोक्ता समिति, साटाखानी, सुर्खेत-----१ विपक्षी

न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१)बमोजिम यसै अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको भई पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार रहेको छ ।

हामी निवेदकहरु २०२८ साल देखि सुर्खेत साटाखानि गा.वि.स. वडा नं. ७ रूपसेमा घर जग्गा बनाई खेतिपाति गरी बसोबास गर्दै आएका छौ । हाम्रो निरन्तर रूपमा नियन्त्रण गरी भोग चलन गर्दै आएको लगभग ७ हेक्टर जमिन हाम्रा नाउमा दर्ता गरी पाउं भनी मालपोत कार्यालय र सुकम्वासी समस्या समाधान आयोग जिल्ला समिति सुर्खेतमा समेत निवेदन गर्दै आएको अवस्थामा जिल्ला वन कार्यालय सुर्खेतको निर्देशनमा साटाखानी रेन्जपोष्टले लिखितरूपमा मिति २०६९।०५।१५ गते खाँडादेवी सामुदायिक वन क्षेत्र भित्र विगत केही वर्ष देखि वन क्षेत्र अतिक्रमण गरेकाले यो सूचना पाएको १५ दिन भित्र अतिक्रमण क्षेत्र खालि गर्न सूचना गरे पश्चात वन कर्मचारी खटी हाम्रो घरगोठ समेत जलाई हाम्रा भएका सरसमान समेत जलाई नष्ट गरी दिएकाले हामीले जिल्ला वन कार्यालय सुर्खेत अगाडि बसोबास गर्न पाउँ भनी धर्ना दिएपछि विभिन्न राजनैतिक दल तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालय सुर्खेतसमेतको छलफल भई सोही साटाखानी गा.वि.स. ७ रूपसेमा पुनस्थापना गर्ने निर्णय भै हामीलाई बसोबास गर्न लगाइयो । त्यस पश्चात झण्डै एक महिना पछि खाँडादेवी सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिका अध्यक्ष लगायतका मानिसहरु आई हामीलाई माथिबाट आदेश आएको छ भनी घरजग्गा छोड्न आदेश दिंदै आएको स्थानको विकल्पमा अर्को बसोबासको व्यवस्था नगरी हटाइएमा हाम्रो स्वतन्त्र रूपमा बाँच्न पाउने अधिकार समेतको पूर्ण वेवस्था गरी सो हक माथि गम्भीर रूपमा आघात पुग्ने गरी कुनै पनि वेलामा हामी निवेदकहरुलाई हटाउने प्रबल सम्भावना रहेको र विपक्षीहरुको उक्त गैर कानूनी कार्य रोक्ने अर्को वैकल्पिक कानूनी बाटो नभएकोले विपक्षीहरुका नाउमा परमादेश सहितको निषेधाज्ञा जारी गरी मुद्दाको अन्तिम टुंगो नलागेसम्म विपक्षीहरुका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउं भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन नपर्ने भए सोको आधार र कारण खुलाई म्याद तामेल भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउमा म्याद जारी गर्नु । यी निवेदकहरूलाई हट्नका लागि विपक्षी रेन्जपोष्टका कर्मचारीहरूबाट पटक पटक दवाव दिदै आएको तथा निज निवेदकहरूको बासस्थानका लागि कुनै वैकल्पिक व्यवस्थासमेत भइनसकेको स्थिति तथा निवेदकहरूलाई निजहरू बसिरहेको स्थानबाट तत्काल हटाउंदा निवेदकहरूको बासस्थानको संकट उत्पन्न हुने स्थिति रहेको भन्ने निवेदकहरूको निवेदन जिकिर रहेको देखिदा सुविधा सन्तुलनका दृष्टिले अन्तरिम आदेश जारी हुन उपयुक्त देखिदा प्रस्तुत निवेदन अन्तिम टुंगो नलागेसम्म निवेदकहरूको बासस्थानबाट निजहरूलाई नहटाउनु हटाउन नलगाउनु भनी पुनरावेदन अदालत नियमावली २०४८ को नियम ३३(क) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश ।

सुर्खेत जिल्ला साटाखानि गा.वि.स. वडा नं. ७ अन्तरगतको पूर्व चिङ्गाढ खोला, पश्चिममा भेरी झर्ने गोरेटो बाटो, उत्तर भांगघारी देखि रुप्से जाने बाटो हुंदै खोल्सी र दक्षिण थारुवास यति चार किल्ला भित्रमा फैलिएको वन क्षेत्र राष्ट्रिय वनको भू-भाग भएकोले यस कार्यालयबाट उपभोक्ता पहिचान, वन क्षेत्रको नाप नक्सा (सर्वे) गरी वन ऐन, २०४९ को दफा २५ बमोजिम खाँडदेवी सामुदायिक वनको रूपमा मिति २०५१।०९।१७ गतेका दिन विधिवत रूपमा हस्तान्तरण भएको र सोही बमोजिम सम्बन्धित सामुदायिक वनका उपभोक्ताहरूले उक्त वनको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै आएको र आ.व. २०७५।०७६ सम्मको लागी नवीकरण भई विधान र कार्ययोजना अनुसार कार्य गरिरहेको छ । निवेदकहरूले वन अतिक्रमण ०६३।०६४ साल भन्दा पछि अतिक्रमण भएको देखिन्छ । वन क्षेत्रको सीमांकन भन्दा बाहिर पर्ने जग्गाको सम्बन्धमा २०२९ सालको सर्भे नापी अनुसार नाप नक्सा नभएको र उक्त अतिक्रमित जग्गा खाँडदेवी सामुदायिक वन क्षेत्रभित्र पर्ने कुरा सो सामुदायिक वन कार्ययोजनाबाट प्रष्ट हुन्छ । खाँडदेवी सा.व.उ.स. को मिति

२०६८।४।२६ को निर्णय नं १, साटाखानी रेन्जपोष्ट स्तरिय समन्वय समितिको मिति २०६९।०१।०४ को बैठकको निर्णय नं. ४ र मिति २०६९।१।५ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यूको अध्यक्षतामा बसेको जिल्ला वन अतिक्रमण नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन कार्यदलको बैठकबाटसमेत निर्णय भै सोहीबमोजिम सम्पूर्ण प्रक्रिया पुर्याई अतिक्रमण वन क्षेत्र खाली गरिएको हो भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला वन कार्यालय सुर्खेतका तर्फबाट जिल्ला वन अधिकृत शम्भूप्रसाद चौरासिया, साटाखानी रेन्जपोष्ट सुर्खेतको र आफ्नो तर्फबाट फरेष्टर घनश्याम चपाई र दशरथपुर इलाका वन कार्यालय सुर्खेतका वन अधिकृत प्रकाशसिंह थापा समेतले पेश गरेको एकै मिलानको लिखित जवाफ ।

निवेदकहरूले अतिक्रमण गरेको सुर्खेत साटाखानी गा.वि.स. वडा नं. ७ को जग्गा हाम्रो खाँडदेवी सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह भित्रको वन क्षेत्रको जग्गा हो । खाँडदेवी सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहको स्वीकृत विधानको परिच्छेद ५(१) र ५(२) मा वन अपराध र दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । विपक्षी निवेदकले वन ऐन, २०४९ को दफा ४९ को देहाय क, घ र ङ बमोजिम स्वीकृत विधानको परिच्छेद ५ को दफा ५(१) को कसूर अपराध गरेकाले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र यस समूहको अध्यक्षको उजुरी जिल्ला वन कार्यालयमा परी विपक्षी निवेदकहरूको कानून विपरीत हालिएका घर टहरा हटाउने र वस्ती वस्न नदिने गरिएको कारवाही कानून संगत छ । वन ऐन, २०४९ ले तोकी व्यवस्था गरेको नेपाल सरकारको वन क्षेत्र भित्र वस्न दिएन वस्न पाउ भन्ने मागदावी नागरिक अधिकार ऐन २०१२ तथा प्रचलित वन ऐन, २०४९ विपरीत हुँदा अन्तरिम आदेश सहितको निवेदन जिकिर खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको सामुदायिक वन अध्यक्ष टीकाराम छन्तेलको लिखित जवाफ ।

निवेदन व्यहोराबाटै निवेदकहरू वन ऐन, २०४९ को दफा २(ङ)बमोजिमको राष्ट्रिय वन क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएको भन्ने देखियो । यस्तो वनमा ऐ. दफा ४९ बमोजिम कुनै किसिमले फाँँड्न, जोत्न, खन्न वा आवाद गर्न वा घर छाप्रो बनाउने लगायतका अतिक्रमण गर्ने कार्य गैरकानूनी हुने हुँदा त्यस्तो गैरकानूनी भोगको आधारमा कानूनी हक प्राप्त हुन

नसक्ने र आफूलाई सो वनबाट हटाउनु पूर्व वैकल्पिक बसोबासको व्यवस्था गरिपाउन माग भएकोमा यस्तो राज्यको नीतिगत कुरामा यस अदालतले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने हुँदा समेत निवेदकको माग बमोजिम परमादेश एवम् निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्न मिलेन प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहर्छ भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत सुर्खेतबाट भएको फैसला ।

नेपाल सरकार, मन्त्री परिषद् स्तरीय निर्णयबाट मिति २०६८/१०/२० गते वन अतिक्रमण नियन्त्रण रणनीति, २०६८ जारी भइ हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस रणनीतिभित्र वन अतिक्रमण नियन्त्रण र व्यवस्थापन सम्बन्धी रणनीति, कार्यनीति र कार्यविधि समेटिएको छ । उक्त रणनीतिको नं. ३.५ र ४.७ मा भूमिहिन, सुकुम्बासी ... मुक्त कर्मैयाहरुलाई वैकल्पिक व्यवस्था मिलाउनु पर्ने कुरा व्यवस्थित भएको छ । नं. ५ मा नियन्त्रण तथा व्यवस्थित गर्दा अपनाउने कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको छ । वन क्षेत्रमा लामो समयमा बसोबास गर्दै आएकाहरुलाई हटाउनको लागि आवश्यकता अनुसार २ वर्षसम्मको समय दिनुपर्ने कुरा उक्त कार्यविधिको नं. ५.१.३ मा समेटिएको छ । हामी तत्कालै वन क्षेत्र फडानी गरी बसको नभै पुरानो आवादी जग्गामा बसोबास गरिरहेका हुँदा १५ दिनमात्रै सूचना दिने कार्य विपक्षीहरुको आफ्नै कार्यविधिमा रहेको व्यवस्था समेतको प्रतिकूल छ । हामी स्वेच्छाले नभई बाध्यतावश उक्त क्षेत्रमा बर्षौँबाट बसोबास गर्नु परेको हो । विपक्षीले हामीबाट वन क्षेत्र अतिक्रमण भई बसोबास भयो भन्ने कुरामा कुनै सत्यता छैन । यदि हामीबाट तत्काल वन फडानी लगायतका कसुरजन्य कार्य भएका भए वन ऐन अन्तर्गतको कसुर अपराधमा विपक्षीहरु मध्येको वन कार्यालयले हामी विरुद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने थियो । हामी बसोबास गर्ने वैकल्पिक व्यवस्था केही नभई विपक्षीहरुले हामीलाई सो स्थानमा पुर्नस्थापित भएको केही समय पछाडीदेखि नै विपक्षीहरुले दुःख हैरानी दिन थाल्नु भएको हुँदा हामी सम्मानित श्री पुनरावेदन अदालत सुर्खेत समक्ष मिति २०७०/०१/१९ मा निषेधाज्ञा सहितको परमादेशको निवेदन चढायौँ र सो उपर मिति २०७०/१/२० मा विपक्षीहरुको नाममा अन्तरिम आदेश समेत जारी भयो । मुद्दाको अन्तिम सुनुवाई मिति २०७०/५/१७ मा हुँदा निवेदन माग दाबीमा कतै नउठाइएको प्रश्न "अवैधानिक भोगले

स्वामित्व ग्रहण गर्न नसक्ने" भन्दै हामीहरूले उठाएको मुख्य प्रश्न वैकल्पिक व्यवस्थालाई नजर अन्दाज गरी राज्यभिन्न बसोबास गर्न पाउने हाम्रो हकबाट वन्चित गर्ने गरी हामीलाई हराई फैसला गरियो । संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू अक्षरसः पलाना गर्नु कानूनी राज्यको कर्तव्य हो । त्यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले सृजना गरेका दायित्वहरू राष्ट्रहरूले इमान्दारीसाथ बहन गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नागरिकहरू सार्वभौम र अधिकार सम्पन्न हुने कुरालाई जोड दिइएको छ । धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । त्यसै गरी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा-पत्र (UDHR), १९४८ को धारा ३ ले "प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ । साथै आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICESCR), १९६६ र नागरिक उपधारा २ ले " सम्पूर्ण जनताले आपसी फाईदाको सिद्धान्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय ... आफ्नो लक्ष्यको लागि आफ्ना प्राकृतिक सम्पत्ति र श्रोतहरू स्वतन्त्रतापूर्वक उपभोग गर्न सक्नेछन् । कुनै अवस्थामा पनि जनतालाई आफ्नो जीवन धान्ने उपायबाट वन्चित गरिनेछैन" भन्ने व्यवस्था अंगिकार गरेका छन् । नागरिकहरू गरिबी, जातजाती, वंश, समुदाय, भूमिहिनता तथा अन्य कुनै पनि आधारमा विभेदमा नपरुन, दुःख नपाउन, जीवन धान्ने उपायबाट वन्चित नहुन भन्ने मनसाय उपरोक्त व्यवस्था रहेको छ ।

संविधानकै धारा १२ कै उपधारा ३ को खण्ड (ड) मा नेपालको कुनै पनि भागमा आवत जावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रताको हक व्यवस्थित भएको छ भने नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ६ को उपदफा ५ मा नेपाल राज्यभर जुनसुकै भागमा पनि निवास गर्ने र घरजम गर्ने कुरालाई जोड दिएको छ । तसर्थ पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको मिति २०७०/५/१७ को फैसला उल्टी गरिपाउँ भन्ने समेत बेहोराको निवेदकहरूले यस अदालतमा चढाएको पुनरावेदनपत्र ।

नियम बमोजिम साप्ताहिक तथा आजको दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकका तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान अधिवक्ता

श्री श्यामकिशोर विश्वकर्मा जिल्ला सुर्खेत साटाखानी गा.वि.स. वडा नं. ७ रुप्सेको अं. सात हेक्टर जमीनमा २०२८ साल देखी नै पुनरावेदकहरूले घर बसोवास बनाई खेतिपाती समेत गर्दै निरन्तर रुपमा नियन्त्रण गरी भोग चलन समेत गर्दै आएका हुन् । उक्त जग्गालाई आफ्नो हाम्रो नाममा दर्ता गरिपाउन पटकपटक मालपोत कार्यालय र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग समेतमा निवेदन समेत दिई बसोवास गरी आएको जग्गामा वन कार्यालय समेतका कर्मचारीहरूले उक्त घर टहराहरू आगजनी गरी नोक्सान पारेको र खाँडदेवी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति समेतले सो ठाउँमा बस्न पाइदैन भनी आएका हुँदा अर्को बसोवास गर्ने स्थानको व्यवस्था नगरी सो ठाउँबाट जबरजस्ती हटाउने कार्य गरेकोले अर्को वैकल्पिक बसोवासको व्यवस्था नगरी हटाउने उक्त कार्यले हामीहरूको सम्मानीत नागरिकको रुपमा बाँच्न पाउने हकबाट वञ्चित गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गर्ने गरेको पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको फैसला उल्टी गरी हामीहरूलाई सुरक्षित जीवनको ग्यारेन्टी प्रदान गरीपाउँ भनी गर्नुभएको बहस जिकिर समेत सुनीयो ।

विद्वान अधिवक्ताको बहस जिकिर समेत सुनी मिसिल संलग्न निवेदनपत्र लिखित जवाफ पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको फैसला तथा पुनरावेदनपत्र सहितका मिसिल कागजातहरू समेतको अध्ययन गर्दा पुनरावेदकको माग दावी बमोजिम परमादेशको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

निर्णयतर्फ विचार गर्दा जिल्ला सुर्खेत, साटाखानी गा.वि.स. रुप्सेको खाँडदेवी सामुदायिक वन क्षेत्रको करिव ७ हेक्टर जग्गामा आफूहरूले गाई वस्तु पाल्ने, खेतिपाती गर्ने समेतका व्यवसाय गरी भोग गरी आएकोमा सो जग्गाबाट आफूलाई बसोवासको विकल्प नदिई प्रत्यर्थीहरूले उठाउन लागेकोले परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ भनी निवेदकहरूले निवेदन व्यहोरा रहेको देखिन्छ भने निवेदकहरू अनधिकृत रुपले सामुदायिक वन क्षेत्रमा बसेका हुन । तर २०२८ साल देखि बसोवास गरी आएका हैनन्, निजहरूले २०६३/०६४ सालपछि वन क्षेत्र अतिक्रमण गरी बसेका हुन, जिल्ला प्रशासन र विभिन्न राजनैतिक दलको सहमतीमा निजहरूलाई सो क्षेत्रबाट हटाइएको हुँदा निजहरूको हक अधिकारमा आघात पुग्ने अवस्था

छैन, त्यसर्थ प्रस्तुत रीट खारेज गरी पाउं भन्ने प्रत्यर्थीहरूको पृथक पृथक लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ भने पुनरावेदन अदालत सुर्खेतबाट उक्त रिट निवेदन खारेज हुने ठहरी फैसला भएको र सो उपर निवेदकहरूको यस अदालतमा पुनरावेदन दर्ता भई निर्णयार्थ पेश हुन आएको देखिन्छ ।

२०२८ सालदेखि नै निवेदकहरू समेत सो ठाउँमा बसी आएकोले सो जग्गामा निजहरूको चीर भोगाधिकार श्रृजना भइसकेको छ, यस्तो जग्गाबाट अन्य कुनै विकल्प समेत नदिई अमानवीय तवरले निवेदकहरूलाई विस्थापित गर्ने आशंका रहेको छ, जग्गा दर्ता गर्नका लागि मालपोत कार्यालय र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगमा कार्वाही समेत चलाई सकिएको छ, सोही ठाउँमा बसेको कारणले निवेदकहरूले नेपाली नागरिकता प्रमाण पत्र पनि पाएका छन् र निर्वाचन आयोगले मतदाता नामावलीमा नाम समेत समावेश गरिसकेको अवस्थामा सो ठाउँबाट नउठाउनु भन्ने पुनरावेदन जिकिरका सम्बन्धमा विचार गर्दा कुन कानून बमोजिमको हक कायम गराई माग्न निवेदकहरू अदालतमा प्रवेश गरेका हुन सो कुरा निवेदकहरूको निवेदन जिकिर तथा पुनरावेदन व्यहोराबाट खुल्न आएको देखिंदैन । नागरिकताको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नु र सो बमोजिम मतदाता नामावलीमा नाम समावेश हुनु र कुनै सम्पत्तिमा स्वामित्व स्थापित हुनु भन्ने बिषय फरक फरक कुरा हुन् । कुनै घर जग्गा नभएको नागरिकलाई पनि नागरिकता प्रदान गरेर पहिचान दिई राज्यसँगको सम्बन्ध व्यवस्थित गर्नु राज्यको कर्तव्य हो । नागरिकता र मतदाता नामावलीमा नाम समावेश हुँदा निवेदकले दावी गरेको जग्गा निवेदककै हुनुपर्दछ भनी अदालत निष्कर्षमा पुग्न मिल्दैन । स्वामित्वमा दावी गर्नेले स्वामित्व प्रमाणित गर्न सक्नु पर्दछ । सामुदायिक वनमा निवेदक कुनै आधिकारीक निकायको अनुमति लिएर बसेका हुन् भन्ने कुरा पनि मिसिलबाट देखिंदैन । २०२८ सालदेखि नै निजहरू सो जग्गामा बसेको भन्ने कुनै आधार छैन । निवेदकले उल्लेख गरेको वन, वन ऐन बमोजिम समुदायलाई हस्तान्तरण गरेको राष्ट्रिय वन रहेको देखिन्छ । निवेदन व्यहोराबाटै यो जग्गा वन क्षेत्रको भई खाँडदेवी सामुदायिक वनको जग्गा हो भन्ने कुरा समेत स्पष्ट देखिन आएको छ ।

वन ऐन, २०४९ को दफा १६ मा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा

(१) राष्ट्रिय वनभित्रको जग्गा कसैले पनि दर्ता गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिएको जग्गा दर्ता गराइएको भएतापनि सो दर्ताको नाताले त्यस्तो जग्गा दावी गर्न पाइने छैन र त्यस्तो दर्ता स्वतः बदर हुनेछ ।

(३) यो ऐन प्रारम्भ हुनभन्दा अघि कसैले राष्ट्रिय वनको कुनै भाग नेपाल सरकारको स्वीकृति बेगर गैरकानूनी रूपले दर्ता गराएको रहेछ भने त्यस्तो दर्ता पनि यो ऐन प्रारम्भ भएपछि स्वतः बदर हुनेछ र त्यस्तो दर्ताको लगत कट्टा गरिनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यस्तैगरी ऐनको दफा १७ मा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट पट्टा वा पुर्जि गरी वा अरु कुनै प्रकारले हक वा सहूलियत प्राप्त गरेकोमा बाहेक कुनै व्यक्तिलाई राष्ट्रिय वनमा कुनै किसिमको हक वा सहूलियत प्राप्त हुने छैन भन्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी ऐनको दफा ४९ मा राष्ट्रिय वन क्षेत्रको जग्गा फाँड्ने, जोत्ने, खन्ने वा आवाद गर्ने वा त्यस्तो जग्गामा घर छाप्रो बनाउने, वन क्षेत्र भित्र चौपाया पसाउने वा चराउने, वन पैदावार हटाउने, ओसारपसार विक्री वितरण, ढुंगा गिट्टी, बालुवा झिक्ने जस्ता कार्यहरू "कसूर" जन्य कार्यहरू हुन भन्ने व्यवस्था गरी त्यस्ता कार्य गर्नेलाई ऐ. ऐनको दफा ५० ले सजायको व्यवस्था समेत गरेको देखिन्छ । माथि उल्लेख गरिएको कानूनी व्यवस्थाले राष्ट्रिय वनभित्रको जग्गा कसैले पनि दर्ता गर्न वा गराउन नहुने र त्यस्तो जग्गा दर्ता गराइएको भएतापनि सो दर्ताको नाताले त्यस्तो जग्गा दावी गर्न नपाइने र त्यस्तो दर्ता स्वतः बदर हुने स्पष्ट देखिन आएको छ । त्यसैगरी नेपाल सरकारको स्वीकृति बेगर गैरकानूनी रूपले दर्ता गराएको रहेछ भने त्यस्तो दर्ता पनि यो ऐन प्रारम्भ भएपछि स्वतः बदर हुने र त्यस्तो दर्ताको लगत समेत कट्टा हुने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी कानूनी संरक्षण पाएको वन क्षेत्रमा हामी प्रवेश मात्र गरेनौं सो वन क्षेत्रमा खेतिपाती गर्दै बसोवास समेत गरी व्यापार व्यवसाय समेत गरी बसेका छौं, लामो समयसम्म बसोवास गर्दै आएको भोगका आधारमा हाम्रो हक स्थापित भइसकेको छ तर सो जग्गाबाट हामीलाई हटाउने आशंका भएकाले निषेधाज्ञाको आदेश जारी गरिपाउं भन्ने

माग दावी रहेको देखिन्छ । भोगका आधारमा सम्पत्तिमा व्यक्तिको हक श्रृजना हुनसक्दैन भन्न सकिंदैन । तर सो भोग कानूनसंगत हुनुपर्दछ । माथि उल्लेखित दावीको जग्गामा निवेदकहरु वन क्षेत्रमा बसोबास गरी आएको र उक्त जग्गा वनक्षेत्रको जग्गा भएको स्पष्ट रहेको अवस्था हुँदा जहाँ कानूनले नै कुनै सम्पत्तिमा अन्य कसैको भोगलाई निषेध गरिरहेको छ भने त्यही गैरकानूनी भोगलाई देखाएर भोगाधिकारको दावी लिनु आफैमा कानून संगतको कार्य मान्न मिल्दैन । राष्ट्रिय वनमा अतिक्रमण गर्नु आफैमा अपराधजन्य कार्य हुन जाने र त्यस्तो सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने काममा अदालतले समेत विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । निवेदकहरुको निवेदन व्यहोराबाट गैरकानूनी तवरबाट वन क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको र उक्त गैरकानूनी भोगका आधारमा हामीलाई कानूनी हक प्राप्त छ भन्नु आफैमा गैरकानूनी कार्य देखिन आउँछ । निवेदकहरुले आफूहरु रुप्से खाँडदेवी सामुदायिक वन क्षेत्रको केही भागमा बसोबास गर्दै आएको भन्ने उल्लेख गरेका छन् अर्थात् यो क्षेत्र वन ऐन २०४९ को दफा ६७ ले नेपाल सरकारको स्वामित्व हुने क्षेत्र रहेको स्पष्ट देखिन आउँछ । उक्त जग्गामा निजहरु कुनै आधिकारिक निकायको आदेशले बसोबास गरेका हुन भन्ने कुरा पनि कहिँ कतैबाट पुष्टी हुन आएको छैन । यसको अर्थ निवेदकहरुको सो भोग वा कब्जा वन क्षेत्र उपर अतिक्रमण हो । सो अतिक्रमण कानूनतः आपराधिक कसूरजन्य कार्य हो । यस्तो कसूरजन्य कार्यलाई अदालतले बढावा दिन मिल्दैन ।

निवेदकहरुले यस वन क्षेत्रमा आफूहरु २०२८ सालदेखि नै बसोबास गर्दै आएकोले चीर भोगका आधारमा आफूहरुको हक प्राप्त भइसकेको र सो जग्गा आफ्नो नाममा दर्ता गरिपाउन मालपोत कार्यालय र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग जिल्ला समिति सुर्खेतमा निवेदनसमेत दिएका छौं भन्ने उल्लेख गरे सम्बन्धमा विचार गर्दा लामो समयको गैरकानूनी कृत्याले समयको अन्तरालका आधारमा हकै श्रृजना हुने पनि होइन । त्यसमा २०२८ साल देखि बसोबास गरेको भन्ने विश्वास गर्ने आधार प्रमाण पनि निवेदन व्यहोराबाटै पनि देखिंदैन । मिति २०६९।११।२० मा मात्र सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग, जिल्ला समिति सुर्खेतमा निवेदन दिएको (प्रस्तुत रीट मिति २०७०।१।१९ मा परेको छ) देखिन्छ ।

जग्गा दर्ता गरिपाउन निवेदन दिएकै भरमा जग्गामा हकै श्रृजना हुन्छ भनी अर्थ गर्न पनि मिल्दैन ।

यस सम्बन्धमा श्री सर्वोच्च अदालतबाट समेत (ने.का.प. २०६६ अंक १२ पृ१९८७ नि.नं.८२८०) को पुनरावेदक/ प्रतिवादी नरोत्तम राना बिरुद्ध विपक्षी/वादी नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा Doctrine Of Parens Patriae अन्तर्गत राज्यले प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको संरक्षकत्वको जिम्मेवारी लिनुपर्दछ । राज्य केवल संरक्षककर्ता मात्र मानिन्छ । राज्यले चाहेर पनि यस्ता सम्पत्तिहरूको स्वामित्व कसैमा हस्तान्तरण गर्न सक्दैन । उसले यस्ता सम्पत्तिहरूको सार्वजनिक प्रयोजनको लागि मात्र सबैको समान पहुँच र उपभोगको प्रत्याभूत गराउनु पर्दछ भन्ने मान्यताअनुरूप निवेदन दावीमा उल्लिखित सार्वजनिक पर्ति जग्गाको संरक्षण सम्बर्धन गर्नु राज्यको दायित्व मानिने । प्रचलित कानूनी व्यवस्था बमोजिम एकपटक सरकारी जग्गा कसैबाट दर्ता हुँदा अनन्तकालसम्म सो निर्णय दर्ता यथावत रहनु पर्छ, सबैको साझा सम्पत्तिको रूपमा रहेको पर्ति जग्गा आफूले मात्र प्रयोग गर्नुपर्छ भनी दावी लिनु उचित नहुने । सरकारी जग्गा रहे भएको स्पष्ट भएको अवस्थामा सरकारी जग्गामा भोग बसोबास गरेकै आधारमा मात्र सो जग्गा निजी हुन नसक्ने भन्ने सिद्धान्त समेत स्थापित गरेको पाइन्छ ।

अब निवेदकले आफ्नो निवेदनमा हामीलाई “अर्को बसोबास गर्ने स्थानको व्यवस्था नगरी” हटाइएको छ हामीलाई संविधान र प्रचलित कानूनी व्यवस्था एवं नेपाल पक्ष भएका विभिन्न सन्धि तथा महासन्धिको व्यवस्थाले “नेपाल राज्यभर जुनसुकै भागमा पनि निवाश गर्ने र घरजम गर्ने, सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । नागरिकहरूलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकमाथि आघात पुग्न लागेकोले “नेपाल राज्यभर जुनसुकै भागमा पनि निवाश गर्ने र घरजम गर्ने”अधिकारको अर्थ जुनसुकै ठाउँ वा अरु कसैको वा संरक्षित क्षेत्र वा अनधिकृत स्थानमा बसोबास गर्न पाउने भन्ने होइन् । एक ठाउँको व्यक्ति देशको अन्य ठाउँमा कानूनबमोजिम घर जग्गा खरिद गरी वा अन्य वैधानिक तवरले बसोबास गर्न पाउँछ भन्ने हो । आफूले वैधानिक तवरले प्राप्त गर्दै नगरेको, आफ्नो हुँदा नभएको जग्गामा कुनै तवरबाट बसोबास गर्न पाइन्छ भन्ने कानूनको मक्सद् होइन ।

त्यसरी हामीलाई बसोबासको व्यवस्था नमिलाई वनक्षेत्रबाट हटाईनु मिल्दैन भन्ने अर्थ गर्दै जाने हो भने त्यस्ता सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षण हुन सक्दैन ।

हामीलाई बसोबासको वैकल्पिक व्यवस्था नगरी हटाउन लागियो, त्यसर्थ त्यसरी हटाउन नपाउने आदेश जारी गरिपाउं भन्ने निवेदकको माग छ, सो सम्बन्धमा विचार गर्दा, यो विषय राज्यको नीति अन्तरगतको विषय वस्तु हो । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३५ को उपधारा(१४) मा, “भूमीहीन, सुकुम्वासी”समेतका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने राज्यले नीति अवलम्बन गर्ने सम्बैधानिक व्यवस्था छ । निवेदकहरुले उठाएको विषय नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ बमोजिमको सामान्य कानून अन्तरगत यस अदालतले हक प्रचलन गर्ने विषय वस्तु होइन । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र राज्यका नीतिहरुका सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन सकिँदैन । संविधानलाई राज्य सञ्चालनको प्रकृया र पद्धति निर्धारण गर्ने एवं राज्य र नागरिककाबीच अधिकारको बाडँफाँड गर्ने कानूनी र राजनीतिक तथा आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक दस्तावेजका रूपमा लिइन्छ । लिखित संविधानको अवलम्बन र अभ्यास गर्ने देशहरुले नागरिकका अधिकार सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा दुई किसिमको प्रणाली अपनाएको पाइन्छ । सबै नागरिकहरुका आधारभूत तथा प्राथमिक अधिकारलाई विशेष संरक्षण पदान गरी सामान्य विधायिकी प्रकृयाबाट संशोधन वा खारेज गर्न नसक्ने गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन संयन्त्र सहित मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको हुन्छ भने कतिपय सामुहिक प्रकृतिका अधिकार, जसको कार्यान्वयनको लागि साधन श्रोतको पनि आवश्यकता पर्छ, लाई राज्यको आर्थिक तथा प्रशासनिक क्षमता वृद्धिसँगै क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै लैजाने गरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीति अन्तर्गत व्यवस्था गरेको पाइन्छ । निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गतका अधिकार राज्यले क्रमशः कानून बनाएर प्रदान गर्नसक्ने कानूनी अधिकारको रूपमा लिने गरिन्छ । निर्देशक सिद्धान्तले राज्यलाई जनताप्रति निरन्तर उत्तरदायी बन्न प्रेरित गरिरहेका हुन्छन् । राज्य सम्पूर्ण नागरिकहरुको संरक्षक भएकोले राज्य भित्र बसोबास गर्ने धनी, गरिब, शिक्षित, अशिक्षित, अल्पसंख्यक, बहुसंख्यक, जुनसुकै वर्ण, धर्म, लिङ्ग, जात, जाति, क्षेत्र, सम्प्रदाय र जुनसुकै सामाजिक

उत्पत्ति वा वैचारिक आस्था राख्ने भए तापनि सबै नागरिकहरू त्यस राष्ट्रका नागरिक हुन् । ती नागरिकहरू बीच राज्यले बिना नकारात्मक भेदभाव समान संरक्षण प्रदान गर्नु पर्दछ । राज्यका यस्ता सकारात्मक दायित्वहरूको लागि आर्थिक तथा अन्य साधन स्रोतहरूको समेत आवश्यकता पर्ने भएकोले राष्ट्रको सक्षमतासँगै उपलब्ध साधन स्रोतहरूको समन्यायिक, वितरणमुखी एवं पुनर्वितरणमुखी व्यवस्था मिलाउने गरी विभिन्न निर्देशक सिद्धान्तहरूका रूपमा संविधानमा यस्ता प्रावधानहरूको व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ । विविधतायुक्त, आर्थिक रूपले सक्षम भई नसकेका र विकासोन्मुख मुलुकहरूमा निर्देशक सिद्धान्तका व्यवस्थाहरू बढी सार्थक र औचित्यपूर्ण मानिन्छन् । राज्य व्यवस्था सञ्चालनका लागि मार्गचित्रका रूपमा तय गरेका विषयहरू अर्थात् राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू राज्यको शासन सञ्चालनका मार्गदर्शक सिद्धान्तको रूपमा रहेका हुन्छन् । यसरी राष्ट्रिय नीतिहरूको निर्धारण गर्ने सन्दर्भमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा रहेका संविधानमा उल्लिखित नीतिहरूले राष्ट्रिय प्राथमिकताहरूको निर्धारण गर्दछन् । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूको कार्यान्वयन अदालतबाट नहुने र राज्यले क्रमशः आफ्नो साधन र स्रोतका आधारमा यसको कार्यान्वयन गर्दै जाने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको हुन्छ । अदालतबाट कार्यान्वयन हुन नसक्ने र भविष्यमा राज्य सञ्चालन गर्दा मार्गदर्शकका रूपमा रहने भएकोले यस्ता सिद्धान्त र नीतिहरूलाई संविधानको मर्म र विवेक Conscience of the Constitution भन्ने गरिन्छ । मानव अधिकारको अवधारणाको विकाससँगै आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक प्रकृतिका जनताका अधिकारले पनि संविधानमा स्थान पाउन थालेका र अदालतबाट कार्यान्वयन गर्न नसकिने प्रकृतिका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू पनि विश्वमा बनेका पछिल्ला संविधानहरूका अनिवार्य अन्तरवस्तुका रूपमा विकसित हुँदै आएका छन् । नेपालमा पनि राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू संविधानको अनिवार्य अन्तरवस्तुका रूपमा नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ देखि नै निरन्तर रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । यस्ता राज्यका नीति निर्देशक सिद्धान्तमा उल्लेखित विषयवस्तुलाई हकको रूपमा नै स्थापित गरीपाउँ भन्ने निवेदकहरूको मागदावी कानूनसँगै मिल्ने ।

तसर्थ माथि विश्लेषण गरिएका आधार र कारणहरूबाट रिट निवेदक स्वयंले निजको हकभोग दर्ताको जग्गा हो भन्न नसकी लामो समयदेखि वनक्षेत्रमा बसोबास गरी आएको भन्ने सम्म निवेदनमा जिकिर लिएको देखिन्छ । यस स्थितिमा आफ्नो नाउमा दर्ता तिरोको निस्सा प्रमाण नभएको जग्गाको विषयमा कुनै लिखित वा कानूनद्वारा अधिकार प्राप्त भोग भन्ने नभई ऐलानी वन क्षेत्रको जग्गामा बसोबास गरी आएका व्यक्तिले त्यस्तो जग्गामा कानूनी हक प्राप्त गर्ने अवस्था नदेखिँदा पुनरावेदन अदालत सुर्खेतको मिति २०७०।५।१७ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । यसरी निवेदकको हकै नरहेको विषयमा निषेधाज्ञा सहितको परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने पुनरावेदकको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन । प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख फाँटमा बुझाईदिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: रामप्रसाद बस्याल

कम्प्युटर टाइप गर्ने: विष्णुदेवी श्रेष्ठ

इति सम्बत् २०७२ साल जेठ १२ गते रोज ३ शुभम् -----